

Anar Mirsəmid oğlu Ağalarzadə
AMEA Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutunun
aparıcı elmi işçisi, tarix üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
E-mail: anararxeoloq@mail.ru

**LERİK RAYONUNUN SON TUNC-İLK DƏMİR DÖVRÜ
QƏBİR ABİDƏLƏRİ VƏ DƏFN ADƏTLƏRİ
(Fransız arxeoloqu Jak de Morqanın qazıntıları əsasında
etno-arxeoloji tədqiqat)**

Açar sözlər: Talış-Muğan mədəniyyəti, son tunc-erkən dəmir dövrü, maddi mədəniyyət nümunələri, Jak de Morqanın qazıntıları, qəbir abidələri və dəfn adətləri

Ключевые слова: Талыш-Муганская культура, эпоха поздней бронзы-раннего железа, образцы материальной культуры, раскопки Жак де Моргана, погребальные памятники и обряды.

Keywords: Talysh-Mugan culture, the late Bronze-early Iron Age, artifacts, excavations of Jacques de Morgan, grave monuments and burial customs.

XIX əsrin sonlarında, daha dəqiq desək 1888-1892-ci illərdə Cənubi Qafqaza fransız arxeoloqu Jak de Morqanın rəhbərliyi altında arxeoloji missiya göndərilmişdir. O, Cənubi Qafqaza gələnə qədər İran, Misir və Hindistanda qazıntılar aparmışdır. 1890-cı ildə Azərbaycanın cənub-şərq bölgəsindəki qəbir abidələrində qazıntılar aparan Morqan özünün 1896-cı ildə Parisdə çap etdirdiyi “İrana elmi səfər” adlı əsərinin IV cildinin birinci hissəsində geniş bəhs edir. “Arxeoloji tədqiqatlar” adlanan II fəsil “Tarixəqədərki rus Talışında tədqiqatlar (Lənkəran)” adlanır (1, 13). Əsərdə qeyd olunur ki, Lənkərana gələnə qədər 3 il müddətində Şimali Qafqazda və Ermənistanda apardığı arxeoloji qazıntılardan sonra məqsəd Şimali İran və rus Talışında, Muğan düzündə və Araz çayı boyunca Azərbaycan ərazində tədqiqatları davam etdirmək olmuşdur. Əlbəttə ki, Morqanın cənub-şərq bölgəsində apardığı qazıntılar haqqında gələcək yazılarda ayrıca bəhs ediləcək və onun bu tədqiqatlarına tənqidi yanaşma öz əksini tapacaqdır. Lakin qısaca da olsa onun 1890-cı il aprelin 4-dən başladığı qazıntılara nəzər yetirmək lazımdır. Morqan ilk işlərinə başladığı Kraveladi nekropolunda 116 qəbir abidəsi qeydə aldığını yazır. Lakin onların hamısında qazıntıların aparılmasının mümkün olmadığını qeyd edir. O, 10 qəbirdə (4, 5, 7, 11, 40, 106, 107, 108, 109, 110 Nöli qəbirlər) apardığı qazıntılar nəticəsində çox da zəngin olmayan maddi mədəniyyət nümunələrinin aşkar olunduğundan bəhs edir (1, 21-26). Keraveladidən sonra ardıcıl olaraq Coni, Tülü, Codikəş, Mistan, Mastayıl, Hamarat və s. kəndlərdə qazıntılar aparmaqla çoxlu sayda maddi mədəniyyət nümunəsi əldə etmişdir.

2012-ci ildə təşkil olunan Azərbaycan-Fransa beynəlxalq arxeoloji ekspedisiyası da Morqanın tərtib etdiyi qəbirlərin xəritəsinə əsasən Lerik rayonunun

Kraveladi kəndi ərazisində həm arxeoloji kəşfiyyat, həm də əsaslı arxeoloji qazıntılar aparmışdır (2). Burada şimal-cənub istiqamətində uzanan II Kraveladi nekropolu yanları iri çaydaşlarından olan qəbirlərdən ibarətdir. Dəniz səviyyəsindən təxminən 286 m yüksəklikdə, meşə örtüyünün altındakı meqalitik tipli bu qəbirlərin üzərində bitən ağac kökləri, uzun zaman dəfn kameralarını ciddi dağıntıya məruz qoymuşdur (2, 356). Bizim də bilavasitə qazıntısında iştirak etdiyimiz bu nekropolda xeyli sayda daş qutu qəbirlər qeydə alınmış və yeddi qəbirdə arxeoloji qazıntılar aparılmışdır. Onlar aşağıdakılardır:

Qəbir №1 - şərq-qərb istiqamətində olub 4,50x3,0 m ölçülüdür. Yanları 7 ədəd iri, uzunsov və yastı çaydaşları ilə qutu formasında əhatələnib. Orta hissəsinə də iri həcmli çay daşı qoyulub. Qəbir kamerası xam torpaqda qazılıb və 2x1,5 m ölçülüdür. Qəbirin ortasında bitən nəhəng dəmir ağacı kameranı dağıtmışdır. Buna görə də qəbirin qazıntısı sona çatdırılmamışdır.

Qəbir №2 - 1 №-li qəbirdən cənuba doğru 4 m aralı olub şərq-qərb istiqamətlidir. 4,50x3,50 m ölçülü olub, 8 ədəd yastı və enli, uzunsov çaydaşlarından ovalvari formada qurulmuşdur. Qəbir kamerasının üst qatından 1 ədəd 5 sm uzunluğunda dəmir əşya hissəsi və qırmızı rəngli qum qatışıqlı gildən bişirilmiş saxsı qabın fraqmentləri aşkarlanmışdır. Qəbir kamerasının dərinliyi 80 sm-dir. Döşəməsi xam torpaqda irili-xırdalı çaylaq daşlarından ibarətdir.

Qəbir №3 - 3,80x2,80 m ölçülü olub iri çaydaşı düzümlüdür. Qəbir çalası 2,50x1,70 m ölçülü olub dərinliyi 60 sm-dir. 2 №li qəbirdən 4,50 m cənub tərəfə olub şərq-qərb istiqamətlidir. Ovalvari formaya malikdir. Yanları boyunca 10 iri çaydaşı, ortasında 2 uzunsov çaydaşı vardır.

Qəbir №4 - 3 №-li qəbirdən 3 m cənubda olub 4,50x2,20 m ölçülüdür. Şərq-qərb istiqamətlidir. 8 ədəd iri, uzunsov və yastı çaydaşlarından ovalvari quruluşa malikdir. Qəbirin vaxtilə qarət olunduğu ehtimal edilir. Daxilində çaydaşlarından töküm vardır. Qazıntı zamanı qəbir çalasının şərq tərəfindən 11 ədəd tünd göy rəngli, bikonik gövdəli, üzəri cızma xətlə naxışlarla bəzədilmiş, çəlləkvari formaya malik pasta muncuqlar, 1 ədəd uzunsov və piramidal şəkilli əqiq muncuq, 1 ədəd tünd göy rəngli şüşə muncuq, 1 ədəd göy rəngli muncuq, 1 ədəd piramidal formalı pasta muncuq, 1 ədəd düzbucaqlı formalı pasta muncuq, 1 ədəd zıncırov formalı qızıldan asma bəzək, 1 ədəd dəmir bıçaq, 1 ədəd dəmir üzük və 1 ədəd tutqun qara rəngli dəvəgözündən (obsidian) kəsici alət qırığı və bir neçə ədəd saxsı fraqmentləri tapılmışdır. Qəbir kamerasının dərinliyi 1 m-dir. Qəbirdə skeletə təsadüf edilməmişdir. Qəbirin şimal-qərb divarındakı yan daşlardan birinin altında yarpaqvari formalı dəmir nizə ucluğu tapılmışdır. Uzunluğu 16 sm olan bu silah nümunəsinin uc hissəsi qarmaq şəkillidir. Qarmaq hissə nizənin əks tərəfinə doğru düzəldilib. Ortası yarpaqvari, sonluğu isə dairəvidir.

Qəbir №5 - 4 №-li qəbirdən 4 m cənub-qərb istiqamətində aralı olub 3,30x2,80 m ölçülüdür. İri çaydaşlarından qutu formalı düzüm vardır. Dağıldığı ehtimal olunur.

Qəbir №6 - 5 №-li qəbirdən 2 m cənub-qərb istiqamətində aralı olub 4,0x3,0 m ölçülüdür. Ətrafında iri çay daşlarından düzüm vardır. Qəbir kamerası 2,0x1,30 m, dərinliyi 70 sm-dir. Xam torpağı xırda çınqıl qatışıqlıdır.

Qəbir №7 - 2 №-li qəbirdən 3 m şərq istiqamətində aralı olub, dağın yamacına doğru 3,50x2,0 m ölçülü daş qutu formalıdır. Yanları iri həcmli çay daşları ilə əhatə edilmişdir. Yanlardakı daşlar 6 ədəddir. Ortada uzunsov, nisbətən nazik 1,30x0,50x0,40 m ölçülü, tağvari formalı daş qoyulmuşdur. Daşın yanlarından yonulduğu ehtimal edilir. Qəbir şərq-qərb istiqamətlidir. İri həcmli daşların altında xırda çaydaşlarından ibarət tökümlər vardır. Bu daşlar qəbir çalmasını bütünlüklə əhatələyir. Kameranın şimal-qərb küncündə 30 sm dərinlikdən, yan daşların arasından qırmızı rəngli, qum tərkibli gildən zəif bişirilmiş saxsı qab tapılmışdır. Qəbir kamerası 1 m dərinlikdə olub 1,50x1,00 m ölçülüdür. Xam torpaqda qazılıb və qırmızı, narın qum qatışıqlı torpağı vardır. Qəbir çalısından skelet aşkar edilməmişdir.

Morqanın vaxtilə tərtib etdiyi xəritəyə əsasən ekspedisiya, Ləkərçayın qərb sahilində yerləşən II Kraveladi nekropolunun məhz onun tərəfindən qazılmadığı və son arxeoloji tədqiqatlar zamanı isə bu qəbir abidələrinin vaxtilə qarət olunduğu qənaətinə gəlmişdir (2, 356). Amma maraqlı cəhət ondan ibarətdir ki, qəbir kamerasının üst örtüyündə nəhəng və ağır çəkili daşların olması müəyyən şübhələr yaradır. Qəbirlərin dağıdılması fikrinin heç bir məntiqi izahı yoxdur. Əgər belə olsaydı əksər qəbirlərin üst daşının yenidən geri qaytarılmasının səbəbi nə ola bilərdi? Ehtimal ki, bunlar təbii şəkildə yerində qalmış iri həcmli və çox ağır çəkili daşlardan olan sadəcə boş xatirat qəbirləridir. Daha bir tutarlı dəlil isə qəbirlərdə skeletin olmaması faktıdır. Qarət edilmiş qəbirlərdən meyitin çıxarılması və yaxud qəbirə qoyulmuş skeletin tam çürüyüb torpağa qarışmasının elmi izahı qeyri-mümkündür və bu tip ənənələrin paralelləri Azərbaycan ərazisindəki həmdövr abidələrdən yaxşı məlumdur. Ş.N.Nəcəfov məlum əsərində skeletsiz qəbirlər haqqında öz mülahizələrini bəndlərlə izah edir. Müəllifin fikrincə, qəbirlərə skeletlərin qoyulmaması dəfn adətinin bir təzahürü kimi qiymətləndirilməlidir (3, 88).

Talış-Muğan mədəniyyətinə məxsus daş qutu qəbirlərin əksəriyyətində skeletsiz qəbirlərə rast gəlinir. Jak de Morqan Kraveladi nekropolunda qazdığı qəbirlərin heç birində skeletə rast gəlinmədiyini yazır və onları qarət edilmiş qəbirlər adlandırır (1, 22). İran ərazisindəki Talış vilayətində qazıntılar aparən M.R.Xələtbəri də bu dövr daş qutu qəbirlərin əksəriyyətinin skeletsiz və yaxud tamamilə boş olduğunu yazır və bunları qarət edilmiş qəbirlər adlandırır (4, 14).

Skeletsiz qəbirlərin meydana çıxma səbəbləri barədə elmi ədəbiyyatda müxtəlif fikirlər irəli sürülmüş, onların uzaqda həlak olmuş tayfa üzvlərinə və ya naməlum şəraitdə ölmüş və meyidi tapılmamış şəxslərə aid olması və s. kimi mülahizələr vardır. N.Ə.Müseibliyin fikrincə, meyidlərin qəbirlərə qoyulmaması məqsədyönlü şəkildə icra edilmiş bir dəfn adəti olmuşdur və belə dəfn abidələri dəfn adətinin məzmunu baxımından xatirat qəbirləridir (5, 44). Tədqiqatçının fikrincə: "...belə qəbirlərdə insan skeletinin aşkar edilməməsinin və onlarda insanların ümumiyyətlə dəfn edilməməsinin səbəbini bölgənin son tunc dövrü insanların təsərrüfat həyatının xüsusiyyətlərində axtarmaq daha düzgündür. Həmin dövrdə bütün Cənubi Qafqazda yaylaq maldarlığı ən yüksək inkişaf səviyyəsinə qalxmış və iqtisadi həyatda aparıcı mövqe tutmuşdur. İlin 3-4 ayını qədim maldarlar özlərinin heyvan sürüləri ilə yaylaqlarda keçirirdilər. Yaylaq mövsümü müddətində vəfat edən insanlar elə oradaca dəfn edilirdilər.

Həmin dağlıq ərazilərdə belə insanların dəfn edildiyi yüzlərlə qəbir abidələri mövcuddur. Arana, əsas yaşayış məskənlərinə döndükləri zaman yaxınlıqdakı məzarlıqda yaylaqda dəfn edilən insanların şərəfinə rəmzi, xatirat qəbirlər salınmışdır. Qeyd edildiyi kimi, qədim maldarların həyatının müəyyən hissəsi yaylaqlarla bağlı olmuşdur. Məhz yaylaq ərazilərdə aşkar edilmiş skeletsiz qəbirlər də çox ehtimal ki, aranda vəfat etmiş insanların xatirəsinə qurulmuşdur. Aranda və dağdakı qəbirlərin tip müxtəlifliyi isə coğrafi şəraitlə və təbii ehtiyatlarla bağlı olmuşdur. Onların hər ikisinin vahid mədəniyyətə aid olmasını həmin qəbirlərdən tapılmış avadanlığın eyniliyi sübut edir” (5, 44-45).

Qeyd etdiyimiz kimi Morqanın əldə etdiyi arxeoloji materiallar qəbir abidələrindən aşkarlanmışdır. Lakin bu tapıntıların hansı qəbir abidələrindən necə və hansı formada tapılması haqqında müfəssəl məlumat yoxdur. Sadəcə olaraq Morqan öz məlum əsərində qəbirlərdən hansı materialın aşkarlanması haqqında ümumiləşdirilmiş məlumatlar verir, artefaktların cüzi interpretasiyasını aparır. 2012-ci ildə Fransa Respublikasının paytaxtı Paris yaxınlığındakı Sen Jermen şəhərində yerləşən Sen Jermen Milli Arxeologiya Muzeyində təcrübə mübadiləsi keçdiyimiz vaxt muzeyin arxeoloji materiallar fondunda saxlanılan Azərbaycandan aparılmış maddi mədəniyyət nümunələri ilə tanış olmuş və onlar üzərində tədqiqatlar aparmışdıq. Morqanın Lerik və Lənkəran ərazisindən buraya gətirdiyi artefaktlar bərpa edilmiş və inventar daxilolma kitabına salınmışdır (6).

Ümumilikdə, bu materialları aşağıdakı kimi təsnifatlandırmaq olar:

1). Saxsı qablar; 2). Metal əşyalar; 3). Daş əşyalar və bəzəklər.

Saxsı qabları aşağıdakı tiplərə ayırmaq olar: küpələr; boşqablar; kasalar; bardaqlar; dopular; vazalar; piyalələr; antropomorf və zoomorf qablar.

Küpələr əsasən müxtəlif ölçü və formalı olub 2 tipə bölünür: 1) orta tutumlu küpələr və 2) kiçik ölçülü küpələr. Orta tutumlu küpələr əsasən dar boğazlı, şarşəkilli olub ağız kənarı ilə çiyini qulp birləşdirir. Əsasən boz rənglidirlər. Bu tip küpələrin üzərində cilalı formada naxış elementlərinə rast gəlinir. Küpələrdən bəzisinin gövdə hissəsinə qabartma formada relyefli həndəsi naxış elementi vurulmuşdur. Bir ədəd dar boğazlı, şarşəkilli gövdəyə malik küpənin gövdə hissəsində həm cilalı, həm də qabartma-relyef naxış elementli təsvirlər çəkilmişdir. Belə ki, qabın boğazından çiyinə keçən hissəni 3 hissəli dairəvi konsentrik xətlər qurşaqlayır. Bu dairələrin arasını cilalı şəkildə dalğavari naxışlar bəzəyir. Gövdə hissəsində ovalvari tağşəkilli qabartma naxışlar və bu naxışların arasında torşəkilli cilalı naxışlar çəkilib. Tağların içərisində isə cilalı formada günəş təsvirini xatırladan naxış vurulmuşdur. Qabın ağız hissəsi ilə çiyini birləşdirən dairəvi qulpun üzərində zoomorf formalı, çıxıntışəkilli bəzək vurulmuşdur. Kiçik ölçülü küpələr isə əsasən sadə biçimli olub həm qulplu, həm də qulpsuzdurlar. Qulpsuz küpələr əsasən boz rəngli, qeyri-üzvi qatışıqlı gildən zəif bişiriləblər. Nisbətən yuvarlaq altlığa malikdirlər. Qulplu küpələrdən isə həm təmiz, həm də qeyri-üzvi qatışıqlı gildən hazırlanmışları da vardır. Açıq-qırmızı, açıq-qonur və açıq-boz rəngli bu qabların qulpu yarımşar formalı olub qabların çiyində, gövdə hissəsində və ağız ilə çiyini birləşdirən yerdə düzəldilmişdir. Lakin bu tip küpələrdən biri fərqlidir. O eynilə orta tutumlu analoji qabların formasını xatırladır. Fərqli

cəhəti isə gövdə hissəsinin bikonik formada hazırlanmasıdır. Qabın qulpu ağız kənarı ilə gövdəni birləşdirir, səthində isə vertikal olaraq cilalı naxışlar çəkilmişdir. Saxsı qab dulus çarxında hazırlanmışdır.

Boşqablar iki tipdir: 1) dayaz boşqablar və 2) dərin boşqablar. Dayaz boşqablar əsasən qara-boz rəngli olub səliqəli şəkildə hazırlanmışlar. Onların dulus çarxında hazırlanmaları daxilindən aydın seçilir. Bu tip qabların çiyin hissəsində qulaqcıqşəkilli çıxıntılı qulpu vardır. Alt hissəsində cilalı xətlərdən ibarət günəş şüasını xatırladan naxış elementləri çəkilib. Sanki qabın oturacağı günəşin simvolik dairəsi və yanlara çıxıntılı cilalı naxışlar isə şüasını xatırladır. Şüanı xatırladan naxışların arasına cila üsulu ilə torşəkilli naxışlar çəkilib. Digər tip boşqabların rəngi qonur olub dərin formalıdır. Gövdə hissəsindən simmetrik qaydada kanalvari şırım açılıb. Onların da gövdə hissəsində qulaqcıqşəkilli, ortası deşikli qulpu vardır. Sadə biçimli boşqablar isə digərlərindən daha dərin və saya forması ilə seçilir. Əsasən boz qonur rəngli bu qabların ağız kənarı düz olub gövdəsi oturacağına tədricən keçidlidir. Bu tip saxsı qablara Xocalı-Gədəbəy mədəniyyətinin maddi mədəniyyət nümunələri içərisində rast gəlinir.

Kasaları 2 tipə ayırmaq olar: 1) sadə formalı və dərin kasalar; 2) dulus çarxında formalaşdırılmış kasalar. Sadə biçimli kasalar əsasən qırmızı və açıq-qonur rəngli olub qeyri-üzvi qatışıqlı gildən zəif bişiriləblər. Bəzilərinin ağız kənarı yana geniş açılır, yastı oturacağı vardır. Ağız kənarı düz divarlı və sadə olan kasalar da vardır. Bu tipli qablardan birinin ağız kənarlarının yanında deşiklər açılmışdır. Çox ehtimal ki, bu qab sındıqdan sonra təmir edilmiş və yenidən istifadə olunmuşdur. Sadə formalı qablardan bir qisminin gövdə hissəsində qulpu vardır. Nisbətən hündür dabanlı olan qablar da vardır. Bütün sadə kasalar əldə kobud formada hazırlanmış və səthi nahamardır. Dulus çarxında formalaşdırılmış kasalar əsasən qara, boz-qara qarışıq rəngli olub narın qum qatışıqlı gildən yaxşı bişiriləblər. Bu qablar da nisbətən dərin, parç formasında hazırlanıb. Qulplu olanlar dərin, qulpsuz olanlar nisbətən dayazdır. Qulplu olan kasalardan birinin ağız kənarı yana geniş açılır, dairəvi qulpu ağız kənarı ilə gövdəni birləşdirir. Qulpun üzərində düyməşəkilli yapma naxış vurulub. Ehtimal ki, bu stilizə edilmiş zoomorf təsvirdir. Gövdə hissəsi bikonik olub oturacağına kəskin keçidlidir. Bikonik hissədə bişirilmədən əvvəl çəpinə formada kəsmə naxışlar vurulmuşdur. Səthi zəif cilalıdır. Bu tip kasaların daxilində dulus çarxının izləri aydın seçilir.

Bardaqları 1) dar, uzun boğazlı; 2) geniş boğazlı və sadə formalı tiplərə ayırmaq olar. Birinci tip bardaqlar nisbətən hündür ölçülü olub dar və uzun boğaza, şarşəkilli gövdəyə malikdirlər. Açıq-qırmızı və qonur rəngli bu qabların gilinə tərkibi narın qum qatışıqlıdır, yaxşı bişirilib. Belə bardaqlardan birinin dar boğazının orta hissəsindən gövdəsinin üst hissəsinə qədər dairəvi qulp birləşdirir. Qulpdan aşağı vertikal olaraq burmaşəkilli naxış vurulmuşdur. Qabın ağız sınımışdır. Bardağın son dəmir-ilk antik dövrünə aid olduğu ehtimal edilir. Digər bardaq qonur rəngli olub dar boğazlı, yuxarıda genişlənən ağız, şarşəkilli gövdəsi vardır. Qabın ağızı ilə çiyinini yastışəkilli qulp birləşdirir. Boğazdan oturacağına doğru paralel olaraq qara boya ilə düz xətlər çəkilmişdir. Narın qum qatışıqlı gildən yaxşı formalaşdırılıb. Geniş boğazlı bardaqlar da

böyük və kiçik ölçülü olub əsasən qonur rənglidir. Qulpları çiyin ilə ağız hissəni birləşdirir. Şarşəkilli gövdəyə malikdir. Kiçik ölçülü bardaqlardan birinin forması fərqli hazırlanıb. Boğazı ilə gövdəsi eyni ölçüyə malik qabın qulpu yastı, enli olub daha böyükdür.

Dopular qulplu və qulpsuz olmaqla 2 yerə bölünür. Qulplu qablar açıq-qırmızı və qonur rəngli olub, qum qatışıqlı gildən yaxşı bişirilib. Bir dopunun qulpu hər iki tərəfində olub, çıxıntışəkilli və ortası deşikdir. Digər dopunun qulpu bir tərəfində çiyinlə gövdəyə birləşən yerdə yarımşar şəkilli formada hazırlanmışdır. Lakin qulp özü sınıb, yeri qalmışdır. Qulpsuz dopular müasir mətbəx qabları olan piti qablarının formasını xatırladır. Onlar gili təmiz və qeyri-üzvi qatışıqlı olmaqla 2 qrupa ayrılır. Sadə biçimli bu qabların ağız kənarı azca xaricə çıxıntılıdır, armudvari gövdəsi və yastı oturacağı vardır. Rəngləri boz və qonurdur. Təmiz tərkibli bir dopu dulus çarxında formalaşdırıldıqdan sonra səthi yaxşı şüyrələnmişdir.

Vazalar çox mürəkkəb quruluşa malik olan qablardır. Bu tip qablar bütünlüklə dəmir dövrü üçün xarakterikdir. Boşqaba bənzər bir vazanın nisbətən hündür dabanı vardır. Açıq-qonur rəngli, narın qum qatışıqlı gildən yaxşı bişirilərək dulus çarxında formalaşdırılmışdır. Ağız kənarından aşağıda kanalvari xətlə qurşaqlanıb. Digər vazanın rəngi tünd çəhrayı, gili qum qatışıqlıdır. İçərisi dərin, yan tərəfdən gövdə hissəsində qulaqcıqşəkilli, ortası deşik qulp yeri vardır. Klassik formalı vazalardan biri boz rəngli təmiz gildən əla bişirilmiş və dulus çarxında hazırlanmışdır. İçərisi nisbətən dayazdır. Hündür dabanı yuxarıda ensiz, oturacaqda isə enli və genişdir. Qabın ağız hissəsində üç tərəfdə çıxıntışəkilli, qulaqcıq formalı bəzək elementi rolunu oynayan yapmaqlar vardır.

Piyalələr də əsasən qonur rəngli, təmiz və narın qum qatışıqlı gildən hazırlanıb. Bu qablardan birinin gövdəsi yuxarıdan düz, aşağı hissədə dabana birləşən yerdə bikonikdir. Ağız, boğaz və bikonik hissəni konsentrik xətlərdən ibarət zəif kanalvari xətlər qurşaqlayır. Bir tərəfində boğazla bikonik gövdəni yastı qulp birləşdirib, lakin qulp sınımışdır. Qeyri-sabit temperaturda bişirilmənin təsirindən qabın səthində boz-qara ləkələr əmələ gəlmişdir. Qab yaxşı cilalanmışdır. Bu tip piyalənin biri nəfis formada hazırlanmışdır. Qonur rəngli, təmiz tərkibli gildən əla bişirilmiş qabın səthi yaxşı cilalanıb və dulus çarxında formalaşdırılıb. Gövdəsi bikonikdir. Boğaz ilə gövdəsini qulp birləşdirir. Bu qabın oxşarı isə cilasızdır, lakin o həm tərkibi, həm də ölçü baxımından nisbətən fərqlidir. Belə ki, onun gili qeyri-üzvi qatışıqlıdır, həm də nisbətən iri, qabarıq ölçülüdür.

Antopomorf və zoomorf qablar saxsı məmulatı içərisində az sayda təsadüf edilən nümunələrdir. İnsan təsvirli belə saxsı 2 ədəd olub onun hansı məqsədlə istifadəsi məlum deyildir. Qəlib formasını xatırladan əşyanın daxilində yapma formasında insan sifətinin relyefi çəkilmişdir. Zoomorf təsvirli qablar isə boşqab tipdə olub kiçik ölçülüdür, süzgəc kimi istifadəsi ehtimal edilən ağız tərəfləri novçalıdır və bu novçanın hər iki tərəfindən yapma üsulu ilə düyməşəkilli göz qoyulmuşdur. Qonur, açıq-çəhrayı rəngli bu tip qabların gili narın qum və qeyri-üzvi qatışıqlıdır, lakin yaxşı bişiriliblər. Demək olar ki, qabların əksriyyətinin səthində və ağız hissəsində yamıq izi qalmışdır.

Morqanın qazdığı materiallar içərisində metal əşyaları da bir neçə qrupa bölmək olar: 1). *Qablar*; 2). *Silahlar*; 3). *Kəmərlər*; 4). *Fiqurlar*; 5). *Bəzəklər*.

Metal qablar tuncdan nazik lövhə şəklində hazırlanıb. Süddan tipli bu qablar uzunsov formaya malikdirlər. Onların ağız hissəsi yuxarıda yana geniş açılır. Oturacağa doğru daralan forması vardır. Oturacağı nisbətən yana çıxıntılıdır. Qabın üzərində döymə üsulu ilə çəkilməmiş quş təsviri verilmişdir. Bu tip analoji nümunələr Azərbaycan ərazisində son dəmir – ilk antik dövrdə torevtika sənətinin inkişafının göstəricisidir (7). Digər metal qab qazan formalı olub lakin pis vəziyyətdə saxlanılmışdır. Qabın metalı salamat qalsa da forması əzilərək tamamilə itmişdir. Lakin tapıntının nə vaxt - ya qazıntı zamanı, ya da bərpa zamanı bu vəziyyətdə olması məlum deyildir.

Silahlar əsasən: 1). *Qılınclar*; 2). *Xəncərlər*; 3). *Baltalar*; 4). *Nizə və ox ucluqları*; 5). *Tunc kəmərlər*; 6). *Çapacaq tipli alətlər*; 7). *Pazşəkilli alətlər*; 8). *Dəmirdən hazırlanmış silahlardan* ibarətdir.

Qılınclar 2 tiptir: 1). *Rapıraşəkilli qılınclar*; 2). *Dəmir qılınclar* (8, 36-37). Rapıraşəkilli I tip qılıncların uzun tiyəsi və dar sonluğu olmuşdur. Onların tiyəsinin uzunluğu 75-85 sm-dir. Morqan bu tip silahları Codikəş və Veri kəndlərindən tapmışdır (1, 63). Talış-Muğan mədəniyyətinin birinci mərhələsi üçün xarakterik olan qılıncların uzun tiyəsi döyüş zamanı onların əlverişli istifadə edildiyini göstərir. E.əv. XIV-XIII əsrlərə aid bu silah növlərinin analoqu Muğan düzü, Lənkəran ovalığı, Azərbaycan və İran Talışının dağlıq rayonlarındakı abidələrindən məlumdur (8, 36-37). Dəmir qılınclar da eynilə xələfi tunc qılıncların tipində hazırlanmışdır. Morqan onların ilk nümunəsini Conidəki tunc dövrü nekropolundan tapdığını qeyd edir (1, 63).

Xəncərlər 4 tipə bölünür. Üçbucaq formalı tiyəsi, qısa dilçəyi və iki tərəfə çıxıntılı çiyini olan I tip xəncərlər Morqan tərəfindən Hovil və Mistandan tapılmışdır (1, 66; 8, 38). Həmçinin İran Talışının Ağa Evlər, Çiləxana, Şırşır abidələrində məlum olan bu tip xəncərləri S.Kərimov Talış-Muğan mədəniyyətinin birinci mərhələsi, yəni e.əv. XIV-XIII əsrlərə aid edir (8, 38). II tip isə üçbucaqşəkilli tiyəsi və çərçivəşəkilli dəstəyi olmaqla üzərində qövsvari formalı relyeflə dairələnmişdir. Tiyənin ortasından da düz qabarıq relyefli zolaq keçir (8, 38). Morqan onların əksəriyyətini Veri kəndindən tapmışdır (1, 67). Bu tip xəncərlərin bir-birindən fərqləndirən əlamət onların ölçü müxtəlifliyi və dəstəyinin üstündəki formasıdır. Oxşar xəncərlər İran Talışının Şağuladərə, Ağa Evləri, Həsən Zəmini kimi abidələrindən məlumdur. F.Mahmudov və S.Kərimov bu xəncərləri e.əv. XI-X əsrlərə aid edirlər (9; 8, 39). III tip xəncərlərin üçbucaq formasında tiyəsi və çərçivəşəkilli dəstəyi vardır. Bunlar Ön Asiyanın rikasso tipinə oxşar silahlardır (8, 39). Talış-Muğan ərazisinin yerli istehsalı olan bu tip xəncərləri e.əv. I minilliyin əvvəllərinə aid etmək mümkündür. IV tip xəncərlərin başlıqlı dəstəyi və üçbucaq tiyəsi vardır. Bu xəncərləri Morqan Coni və Hiveri kəndlərindən tapmışdır. F.Mahmudov onların hixsos xəncərlərinin tipik detallarının olması və Yaxın Şərqdə geniş yayılmasını qeyd etmişdir (8, 41). S.Kərimovun fikrincə, Talış-Muğan mədəniyyətinin ikinci mərhələsinə aid silah nümunələrindən olan IV tip xəncərlər yalnız Lerik rayonunun ərazisindən tapılmışdır. Bu silah nümunələrinin e.əv. XII-X əsrlərdə hazırlanması ehtimal olunur (8, 41).

Baltalar da tapıntılar içərisində əsas yer tutur. Baltalar tunc və dəmirdən hazırlanmışdır. Tunc baltalar: 1). Bir tərəfli, uzun formalı; və 2). Təbərzin baltalara ayrılır. Bir tərəfli tunc balta yastışəkili olub vuran hissəsi dimdik formalı iti ucu ilə tamamlanır. Ağac dəstəyə keçirilən tərəf enlidir, böyükdür. Bu hissənin hər iki üzündə bir-birinə çarpaz xətlərdən ibarət relyef formalı naxışlar çəkilib. Morqan Hovil kəndindən tapılan bu baltanın Osetiya ərazisindən tapılan baltalara oxşadığını qeyd etmişdir. O qeyd edir ki, Talış ərazisində apardığım qazıntıların heç birindən baltalar tapmasam da Hovil kəndindəki son tunc dövrünün birinci mərhələsinə aid dölməndə buna rast gəlmişdim (1, 77). Təbərzin balta isə forma xüsusiyyətlərinə görə fərqlənir. Döyüş silahı olan bu balta aypara şəkilli olub qövsvavidir. Dəstəyə keçirilən hissəsi uzunsovdur. Balta salamat qalmışdır. Bu tip baltalar Xocalı-Gədəbəy mədəniyyətinə aid abidələrdən də məlumdur. N.Ə.Müseybliyin fikrincə, son tunc-erkən dəmir dövründə (e.ə. II min. sonu - I min. əvvəli) tunc təbərzin baltalardan Qafqazda əsasən silah növü kimi, eyni zamanda təsərrüfatda istifadə edilmişdir. Belə baltalar qəlibdə tökmə üsulu ilə hazırlanmışdır (10, 267-268). Tapıntılar içərisində dəmirdən olan balta da vardır. Onun dairəvi sonluqlu saplaq yeri, uzunsov və ensiz gövdəsi, yastı, enli və iti uclu ağzı vardır. Arxeoloji ədəbiyyatda bu tip baltaları “balta-kərki” adlandırırlar və onları e.əv. X-VII əsrlərə aid edirlər (2, 48-49).

Nizə ucluqları əsasən tuncdan olub 3 tipə ayrılır. Morqan bu silah növlərini Hovil, Keraveladi və Hamarat qəbiristanlıqlarından tapmışdır. Morqan Veri, Hiveri, Coni və Aspahizdən tapılan nizə ucluqlarının həm tuncdan həm də dəmirdən olduğunu yazır (1, 70-72). Müxtəlif ölçüyə malik bu silah növlərinin I tipi mərkəzdən zolaqlı və üçtillidir. Onların lələkvəri və yarpaqşəkili başlıqları vardır. Sonluğu olan dəstək hissələri boru formalıdır və ağac keçirmək üçün düzəldilmişdir (8, 41). II tip nizələrin ucu dar və dəstəyi silindrik formalıdır. III tip nizələr dəmirdən olub yarpaqşəkili enli pərləri vardır və ağaca keçirmək üçün dəstək hissəsi boru formalıdır. Nizə ucluqlarının I və II tipi e.əv. XIV-XIII əsrlərə, sonuncu tip isə e.əv. X-VII əsrlərə aid edilmişdir (8, 41-42).

Ox ucluqları da tapıntılar arasında mütləq üstünlüyə malikdir. Tədqiqatçılar Morqanın ox ucluqları tapıntılarını 3 tipə ayırırlar. I tip ox ucluqları əsasən çaxmaq daşı, obsidian və yaşmadan hazırlanmışdır və Tülü, Coni, Veri kəndlərindən tapılıb (1, 75). II tip ox ucluqları isə tuncdan hazırlanıb. Onlar üçbucaq və yarpaqşəkili olub qanadlı formada düzəldiliblər. Ox ucluqlarının hamısının saplağı vardır. Veri kəndindən tapılan bu nümunələr son tunc erkən dəmir dövrü abidələrindən yaxşı məlumdur. Hər iki tip silah növləri e.əv. XIV-XII əsrlərə aid edilir (8, 43). III tip ox ucluqları arxeoloji ədəbiyyatda “skif tipli” adlanan silahlara aiddir. Tuncdan hazırlanmış üçtill olan bu silah növlərinin saplaq hissələri boruludur. Bu tapıntılar e.əv. VII əsrə aiddir. Ş.N.Nəcəfov “skif tipli” ox ucluqlarına yalnız skiflərin yaşadığı ərazidə deyil, ondan çox-çox uzaqlarda da rast gəldiyini qeyd edir və bu cür ox ucluqlarının tapılmasını döyüşlər zamanı və yaxud mədəni-iqtisadi əlaqələr nəticəsində yayılması ilə əlaqələndirir (11, 195).

Tunc kəmərlər tapıntılar arasında sayca azlıq təşkil edir. Həmçinin kəmərlər yalnız Coni kəndindən məlumdur. Morqan Coni kəndində apardığı

qazıntılar zamanı xəncərlə yanaşı naxışlanmış kəmər tapmışdır (8, 60). Kəmər enli olub 5 ayrı-ayrı hissədən ibarətdir. Əks tərəfindən döymə üsulunda relyefli qabartmalardan ibarət naxış elementinin ortasından uzun qabarıq zolaqlar keçir. Hər bir hissənin hər iki sonluqlarında dəşiklər açılmışdır ki, bu da məhz ayrı-ayrı hissələrin məftil ilə bir-birinə bərkidilməsi üçündür. Morqan öz əsərində bu tip ornamentə Veri kəndindəki bir fincan üzərində rast gəldiyini yazır, onu son tunc dövrünün qədim mərhələsinə aid edir və bu tip kəmərlərin mərkəzi Avropanın tunc dövrü abidələri üçün də xarakterik olduğunu söyləyir (1, 103). Fikrimizcə, Morqanın bu müqayisəsi uyğunsuzluq əmələ gətirir. Hərçənd ki, bu tipli tunc kəmərlər Azərbaycan ərazisindən Xocalı-Gədəbəy mədəniyyətinə aid abidələrdən yaxşı məlumdur. T.N.Göyüşovanın fikrincə, son tunc-ilk dəmir dövründə bədii metalışləmənin inkişaf səviyyəsini izləmək üçün ən qiymətli mənbə kimi tunc kəmərlərin yeri əvəzsizdir (12, 12). S.K.Kərimov Conidən tapılan tunc kəməri e.əv. XII-XI əsrlərə aid edir (8, 60).

Çapacaq tipli alətlər də azsaylı olub qövsvari formada hazırlanmışdır. Sonluğu nazikdir və dəstək keçirilmişdir. Çapacaq hissəsi enli və itidir. Digər bu tipli alət düz formalıdır. Dəstək keçirilən sonluğu enli, kəsər hissəsi itidir. Gövdədə qalınlaşır. Alət bərpa edilmişdir.

Pazşəkili alətlər iki ədəddir. Onlardan biri piramidal formalıdır. Yuxarı ucu ensiz və yastıdır. İti ucuna doğru genişlənən hissəsi yuxarıda dəstək hissədən bikonik forma ilə ayrılır. Digər alət yuxarı sonluğunda boruşəkili, aşağı hissədə enli iti ucu vardır. Əşya ciddi korroziyaya uğramışdır.

Dəmirdən hazırlanmış silahlar xəncər, bıçaq və pazşəkili alətlərdən ibarətdir. Dəmir xəncərlər yastı və enli olub dəstəyə keçirilən sonluğu da yastıdır. Bu tipli digər silah da iti uclu və kiçik sonluqludur. Onun sonluğu ağac dəstəyə mismarla bərkidilmişdir. Ağac hissə çürümüş və mismar silahın üzərində qalmışdır. Bıçaq tipli dəmir əşya isə demək olar ki, salamat qalmışdır. O, az korroziyaya uğramış və dəstəyinə qədər müşahidə etmək mümkündür. Pazşəkili dəmir alət 1 ədəddir, iti sonluğu sivridir, işlək ucu enli və yastıdır. İstifadə məqsədi isə aydın deyildir.

Tuncdan hazırlanmış asma bəzəklər içərisində **fiqurlar** xüsusi yer tutur. Maral, öküz, keçi, qoyun təsvirlərindən ibarət tökmə üsulunda hazırlanmış bu fiqurlar son tunc - ilk dəmir dövrü Talış-Muğan mədəniyyəti qəbir abidələrinin başlıca tapıntılarından hesab edilir. Maral fiqurları digərlərinə nisbətən iri qabarıqlıdır, onların geniş şaxələnmiş buynuzları vardır. Bu fiqurların bel hissəsində asmaq üçün yer açılmışdır. Qoyun və öküz fiqurları isə nisbətən kiçik ölçülü olub çıxıntılı buynuzları təsvir edilmişdir. Onların isə bel hissəsindən qarının altına ikitərəfli geniş dəlik açılmışdır ki, məhz bu da asılqan rolunu oynayır. Morqan bu fiqurları Coni, Tülü və Hiveridən tapdığını yazır. Müəllif qeyd edir bütün bunlara baxmayaraq heç bir yerdə insan fiqurlarına rast gəlinməmişdir. Morqan qeyd edir ki, Talış ərazisində hazırlanmış bu fiqurların tərtibatında mahir ustalıq bacarıqları əks olunmur. Lakin Dağıstan ərazisindən və Qafqaz Tiflis Muzeyində saxlanılan Kevsureti və Samtavrdan tapılan fiqurlarda hərəkətlilik və bir növ canlı təsvir müşahidə edilir (1, 102). Bu baxımdan o Talışın tunc fiqurlarını yaxın və həmdövr tapıntılardan nisbətən zəif hesab edir.

Tunc və dəmirdən üzüklər, sırğalar, bilərziklər, saç sancaqları, yaxa sancaqları, boyundan asma bəzəklər, düymələr, zıncırovar və bu kimi əşyalar düzəldilmişdir. Morqan bütün bunları dəfn adəti baxımından çox maraqlı hesab edir və rus ermənisindəki nekropollardan bu tipli materialların az sayda aşkarlandığını yazır (1, 99-101). Lakin bu tapıntılar içərisində 1 ədəd tunc üzük maraqlıdır. Tülü kəndindən tapılmış nazik, lövhəşəkilli üzüyün üzərində sanki irəliyə doğru hərəkətdə olan keçə təsvir edilmişdir. Keçinin buynuzları geriye çəkilməmiş, çənəsinin altında qısa saqqalı təsvir olunmuşdur. Qazıma üsulunda çəkilməmiş bu təsvirli bəzək əşyasını Morqan dəmir dövrünün əvvəllərinə aid edir (1, 85).

Qızıldan bəzək əşyaları içərisində maraqlıdır diskələr, asmalar da vardır. Morqan qeyd edir ki, qəbirdən tapılan skeletin yanında tunc məmulatı ilə yanaşı qızıldan olan əşyalar qadın bəzəkləri içərisində mühüm rol malik olmuşdur. Onların bir qismi disk formasında olub nazik lövhədən çox incə üslubda hazırlanmışdır. Yanlarından deşik açılan diskələrə diqqətlə baxdıqda onların zoomorf, xüsusilə də öküz sifətini xatırladığını aydın müşahidə etmək mümkündür. Digərləri müxtəlif forma və bəzək xüsusiyyətlərinə malikdir. Morqan bu tipli qızıl bəzək nümunələrinə və onlar üzərindəki naxış elementlərinə Yunan xüsusilə də Krit-Miken, Hissarlıq mədəniyyətində rast gəldiyini söyləyir (1, 81).

Bəzək əşyaları içərisində *əqiq, pasta və gil muncuqlar* da vardır. Lakin əksəriyyəti əqiqdən hazırlanmış nümunələrdir. Əqiq muncuqlar çəlləkvari, boruşəkilli, trapes formalı olmaqla kifayət qədərdir. Çəlləkvari formada kəsilməmiş əqiqlər istisna olmaqla qalanları simmetrik qaydada hazırlanmışdır. Bir neçəsinin üstü kəsmə bəzəklərlə naxışlanmışdır. Pasta və gil muncuqlar da çəlləkvari formada olub məhdud saydadırlar. Bir ədəd bu tipli əqiq muncuq amuletdir, bir tərəfi oval, digər tərəfi yastıdır. Ortasından sap keçirmək üçün ikitərəfli deşik açılmışdır. Morqanın tədqiq etdiyi 40 №-li sərdabə tipli daş qutu qəbirdən tapılan bu açıq-boz rəngli əqiq mineral daşının yastı üzə möhürdür. Möhürün üzərində zoomorf təsvir - *“Bos Zebu”* adlanan hind donqar öküzünün şəklində qazılmışdır. Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycanın son tunc-erkən dəmir dövrü incəsənətində müxtəlif süjetli təsvirlər üstünlük təşkil edir. Saxsı qablar, metal əşyalar və daş bəzəklər üzərində çəkilməmiş zoomorf təsvirlər bu dövrün incəsənətinin yüksək inkişaf səviyyəsinin göstəricisidir. Cənub-şərqi Azərbaycanın bu dövrə aid maddi mədəniyyəti içərisində zoomorf təsvirlər xüsusi maraqlıdır. Onun tədqiq etdiyi 3,20x1,10x0,80 m ölçülü 40 №-li sərdabə tipli daş qutu qəbir maraqlı tapıntıları ilə xatırlanır. Bu qəbirdən saxsı vazalar, tunc xəncər başlıqları, şüşə və pasta muncuqlar və açıq-boz rəngli əqiq mineral daşından 1 ədəd möhür tapılmışdır. Tapıntılar içərisində ən maraqlısı məhz bu *əqiq möhür* olmuşdur. Qeyd edək ki, Morqanın bu tapıntısı hal-hazırda Fransanın Sen Jermen Milli Arxeologiya Muzeyində saxlanılır (13, 69). Möhürün üzərində zoomorf təsvir - *“Bos Zebu”* adlanan hind donqar öküzünün şəklində qazılmışdır (8, 24). Oval formalı daşın möhür tərəfi yastı və enlidir. Ortasından iki tərəfli deşik açılmışdır. Çox güman ki, bu həmçinin asma bəzək rolunu oynamaqla boyundan asmaq üçün istifadə edilmişdir (şəkil 1).

Morqanın fikrincə, Hindistan ərazisinə məxsus olan bu heyvan sərdabə qəbirlərinin tikilişi dövründə Azərbaycanın cənubunda məlum olmuşdur. Çox

ehtimal ki, müəyyən əlaqələr nəticəsində hind öküzü Taliş ərazisinə gətirilmişdir. O, hesab edir ki, bu yarım qiymətli daşın üzərindəki təsvir Hindistan xalqları ilə Xəzər dənizi sahilində yaşayan xalqlar arasında qədim zamanlardan etnomədəni əlaqələrin olduğunu göstərmək baxımından maraqlıdır (8, 95). Morqan bu təsvirə İran ərazisindəki Mazandaran, Gilan və Talişda təsadüf olunduğunu qeyd etmiş və öküzün tunc dövrü tayfalarının maldarlıq təsərrüfatında əhəmiyyətli yer tutduğunu söyləmişdir (8, 96). Hind donqar öküzü olan zebu adı qaramala çox yaxındır. Lakin onunla adı qaramal arasında morfoloji və fizioloji xüsusiyyətlərinə görə ciddi fərqlər vardır. Son 20-30 il müddətində aparılmış tədqiqatlar nəticəsində müəyyən edilmişdir ki, sümüyünün quruluşuna, daxili orqanların inkişafına və funksiyasına, ümumiyyətlə, morfoloji və fizioloji xüsusiyyətlərinə görə zebu qaramaldan əsaslı surətdə fərqlənir. Birinci və mühüm fərq bundadır ki, adı qaramalın normal surətdə yaşaya bilmədiyi yerlərdə zebu özünü çox yaxşı hiss edir. Zebunun etnik iqtisadi əlaqələr vasitəsilə yayıldığını nəzərə alsaq, onun Azərbaycanda e.əv. II-I minillikdə maldarlıq təsərrüfatında başlıca rola malik olduğunu ehtimal etmək olar. Morqanın fikrincə, Hindistan ərazisinə məxsus olan bu heyvan sərdabə qəbirlərin tikilişi dövründə Azərbaycanın cənubunda məlum olmuşdur (1, 24).

Daş və gildən əmək alətləri, məişət əşyaları da tapıntılar içərisində əhəmiyyətli yer tutur. Daşdan əmək aləti balta, pazşəkili əşya, bülöv və daş alətlərdən ibarətdir. Balta qonur rəngli, sıx tərkibli çaydaşından olub kiçik ölçülüdür, ağaca bərkidilən hissəsi uzun, kəsər hissəsi isə yastı və enlidir. Uzunmüddətli istifadə nəticəsində hamarlanmışdır. Pazşəkili alət yastı, enlidir, işlək ucu sivridir, ortasından dairəvi dəlik açılmışdır. Sıx tərkibli, qonur rəngli çaydaşından hazırlanıb. Bülöv yastıdır, bir tərəfində dairəvi deşik açılmışdır. Hər iki işlək üzü istifadə nəticəsində hamarlanmışdır. Daş alət dairəvi formalıdır, açıq-boz rəngli, məsaməli tuf daşından hazırlanmışdır, ortasından ikitərəfli dəlik açılmışdır. Bu tipli alət Yardımlı rayonunun Alar kəndindən tapılan təsadüfi tapıntılar içərisindən məlumdur (13, 69). Daşdan məişət əşyaları isə möhür və amuletlərdən ibarətdir. Bir ədəd bu tip möhür boz rəngli daşdan hazırlanıb, üstündə sap keçirmək üçün tutacağa bənzər ortası deşikli yeri vardır. Yastı üzündə qazıma üsulunda nəbatı formalı naxış elementi çəkilmişdir. Daş amuletlər də kiçik ölçülü olub yastı və hamardır. Yuxarı tərəflərində asmaq üçün deşikləri açılmışdır. Boz və qəhvəyi rəngli bu əşyalar az saydadır.

Tapıntılar içərisində 1 ədəd metal toppuz və 1 ədəd gil fiqur da yer tutur. Metal toppuz yüksək zövqlə hazırlanıb. Dairəvi formalı əşyanın üstü çox əla cilalanıb, ortasında ağaca keçirmək üçün böyük dəlik açılıb. Yanlarında 4 tərəfdə, bir-birinə simmetrik qaydada hazırlanmış çıxıntılar vardır. Bu çox güman ki, təbiətdə 4 ünsürün: od, torpaq, su və havanın əlamətidir. Elmi ədəbiyyatdan daş toppuzların hakimiyyət simvolu olduğu məlumdur. 1 ədəd gildən öküz fiquru da maraqlıdır. Açıq-qırmızı rəngli gildən hazırlanmış fiqur ayaqları və başı çıxıntışəkildir, quyruğu yoxdur. Baş tərəfi zədələnmişdir.

Morqan qazıntılar apardığı qəbirlərin bəzisindən tapdığı skeletlərin kəllələrini də Sen Jermen Muzeyinə aparmışdır. Fotosəkillərini çəkdiyimiz iki antropoloji nümunələr üzərində t.ü.f.d. D.A.Kiriçenko tədqiqat işi aparmışdır. Onun fikrincə, birinci insan kəlləsi təxminən kişiyə məxsusdur, braxikrandır.

Güman ki, Avropa irqinin cənub qolunun Balkan-Qafqaz variantına aiddir və Azərbaycanın cənub regionlarında, Şimali İran ərazisində təsadüf olunur. İkinci insan kəlləsi də kişiyə məxsusdur, Avropa irqinin cənub qoluna aid olub Aralıq dənizi tipidir. Kəllənin üzərində aydın görünən qaşüstü qövsləri ya protomorf cəhətlərin saxlanılmasının göstəricisidir, yaxud da elə həmin kəllənin özünə-məxsus xüsusiyyətidir. Göstərilən dövrə aid oxşar kəllələr Azərbaycan və İran ərazilərində tapılmışdır. Təəssüflər olsun ki, bu antropoloji nümunələrin aydın səciyyəsinə vermək üçün onların üzərində kranimetrik ölçülər aparılmamışdır.

Beləliklə, gələcəkdə Azərbaycanın cənub-şərq regionlarının tunc-erkən dəmir dövrü abidələrinin geniş tədqiqi bölgədə məskunlaşmış qədim tayfaların maddi mədəniyyəti, həyat tərzini haqqında kifayət qədər zəngin məlumat verəcəkdir.

Ədəbiyyat

1. Morgan J de. Mission scientifique en Perse. Tome quatrieme. Recherches archeologiques. Premiere partie, 125 pages. Chapitre II, page. 14-125. Paris, Ernest Leroux editeur 1896.
2. Rəhimova M., Ələkbərov A., Kazanova M., Lorre K. Azərbaycan-Fransa arxeoloji ekspedisiyasının Lerik rayonunda apardığı çöl-tədqiqat işləri haqqında // Azərbaycan arxeoloji tədqiqatlar 2012. Bakı 2013, səh. 352-357.
3. Nəcəfov Ş.N. Skeletsiz qəbirlər və kenotaflar (Azərbaycanın qədim sakinlərinin e.ə. IV-I minilliklərə aid dəfn adətləri əsasında)// Dövlət və din. İctimai fikir toplusu. Yanvar-fevral 2012. Bakı, 2012, s. 82-93.
4. Khalatbari M.R. A report in Occasion of the Second Congress for Talish// Culture and civilization. Gilan 2007, 60 pag.
5. Müseyibli N.Ə. Zəyəmçay nekropolunun qəbir tipləri// Azərbaycan arxeologiyası. Bakı, 2009, Buraxılış 12, №2, s. 37-57.
6. Ağalarzadə A.M. Fransada Azərbaycan izləri // "Geostrategiya" aylıq ictimai-siyasi, elmi-populyar jurnal, №06 (18) noyabr-dekabr 2013.
7. Гошгарлы Г.О. Античная и раннесредневековая торевтика из Азербайджана. Баку, ЭЛМ, 1985.
8. Kərimov S.K. Lerik rayonunun arxeoloji abidələri. Bakı, Araz 2006, 164 s.
9. Махмудов Ф.Р. Культура-юго восточного Азербайджана в эпоху бронзы и раннего железа. Баку, Nafta-press 2008, 216 ст.
10. Müseyibli N.Ə. 2010-cu ildə aparılmış arxeoloji kəşfiyyat işləri və bəzi təsadüfi tapıntılar haqqında // Azərbaycan arxeoloji tədqiqatlar – 2010. Bakı, 2011.
11. Nəcəfov Ş.N. Qazqulu nekropolundan aşkar edilən skif tipli ox ucluqları// AMEA-nın Xəbərləri. Tarix, fəlsəfə və hüquq seriyası. Bakı, 2010, №1-2, s.193-197.
12. Göyüşova T.N. Azərbaycanın tunc kəmərləri (son tunc-ilk dəmir dövrü)// Tarix elmləri üzrə fəlsəfə doktoru alimlik dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın avtoreferatı. Bakı, 2010, 21 s.
13. Ağalarzadə A.M. Azərbaycanın cənub-şərq bölgəsinin son tunc-dəmir dövrü daş qutu və kurqan qəbirləri (Lerik və Yardımlı rayonunun materialları əsasında)// "Dövlət və din" ictimai fikir toplusu № 7, 2015, səh. 68-71.

Агаларзаде Анар Мирсамид оглы

**ПОГРЕБАЛЬНЫЕ ПАМЯТНИКИ И ОБРЯДЫ ПЕРИОДА
ПОЗДНЕЙ БРОНЗЫ-РАННЕГО ЖЕЛЕЗА
ЛЕРИКСКОГО РАЙОНА**

*(этно-археологическое исследование на основании раскопок
французского археолога Жак де Моргана)*

РЕЗЮМЕ

В статье сообщается о Талыш-Муганской культуре, отражающей уровень развития общества эпохи поздней бронзы-раннего железа Южного Кавказа. Памятники этой культуры четко указывают на направления развития главных отраслей хозяйства II-I тыс. до н.э.

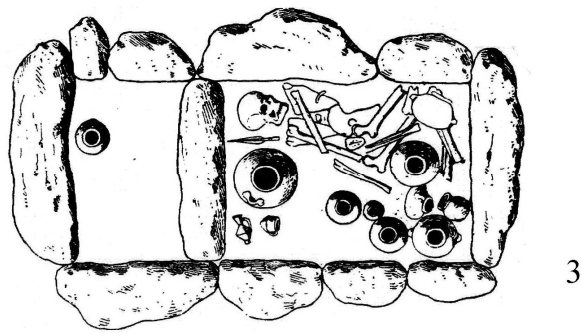
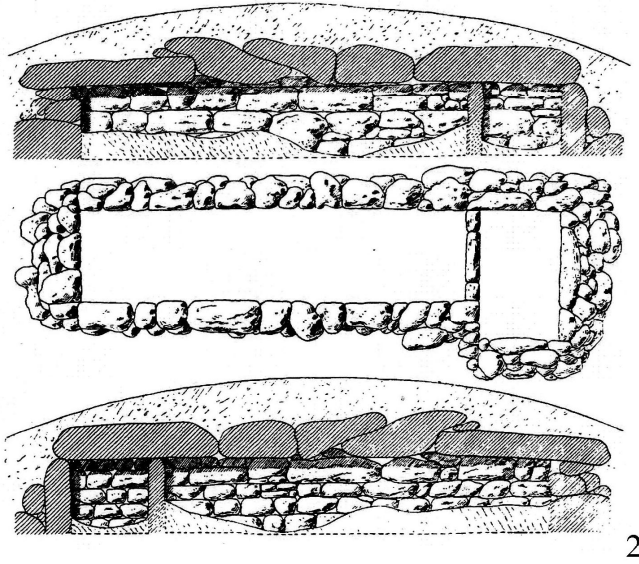
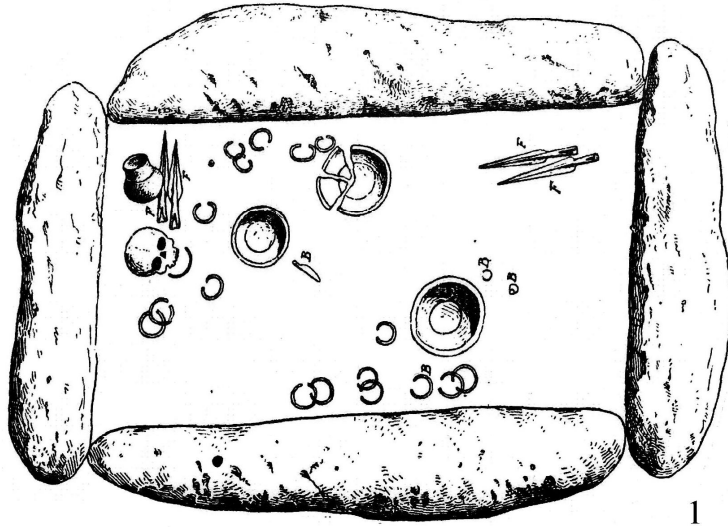
Aghalarzade Anar Mirsamid oglu

**LATE BRONZE AND EARLY IRON AGE GRAVE MONUMENTS
AND BURIAL CUSTOMS OF LERIK DISTRICT**

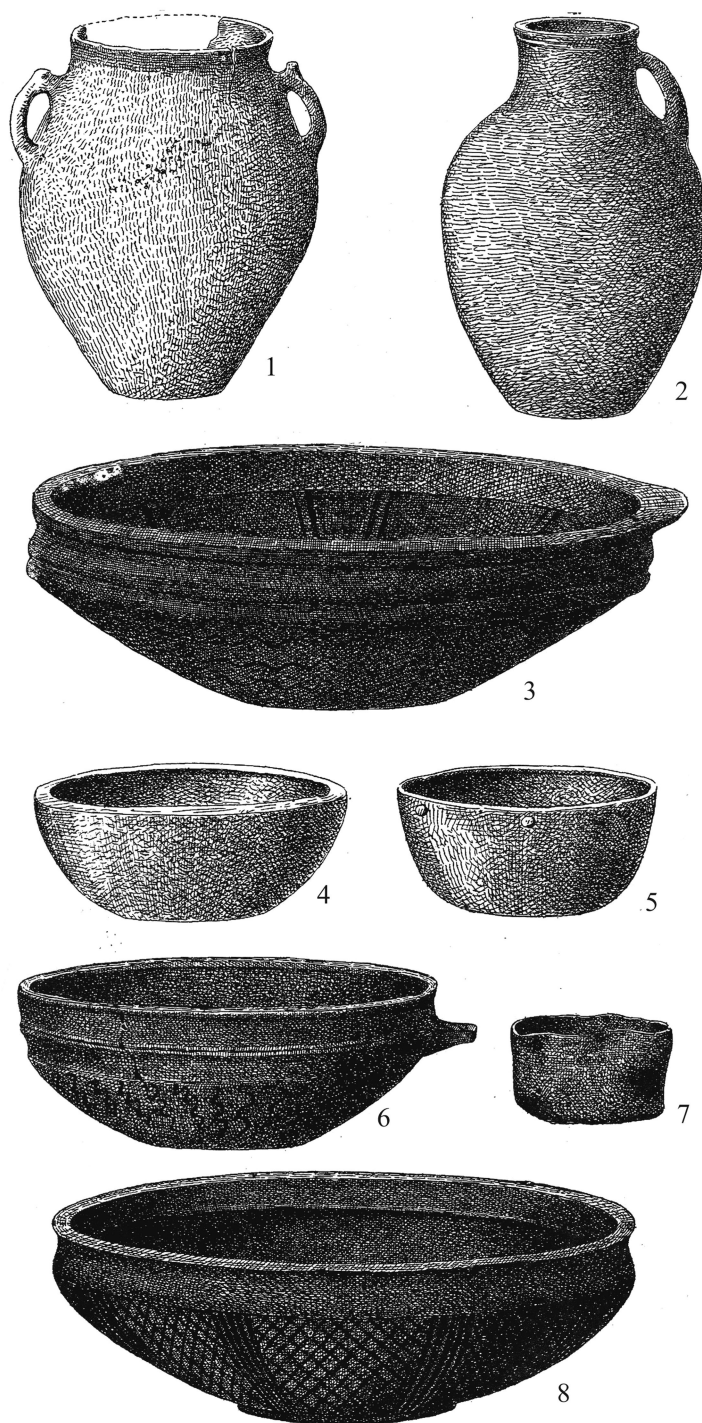
*(the ethno-archaeological research based on the excavations
of French archaeologist Jacques de Morgan)*

SUMMARY

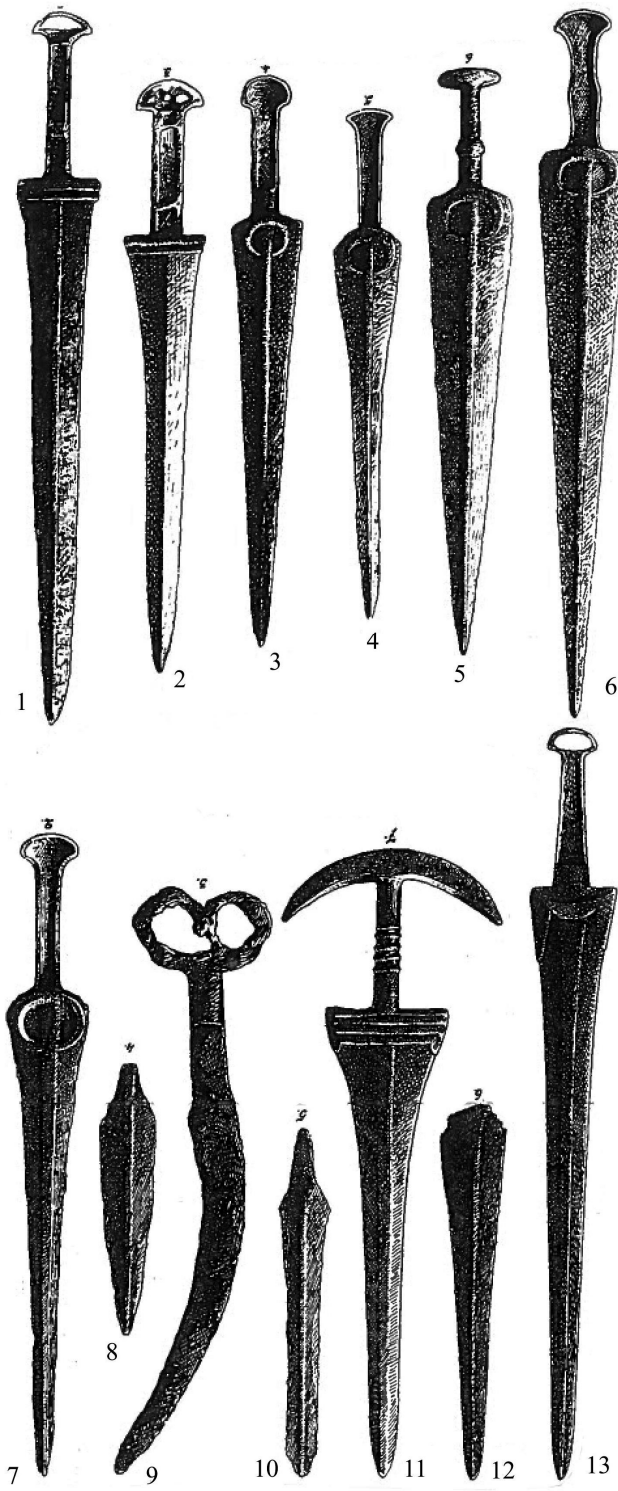
The paper deals with the culture of the Talysh-Mughan reflecting the level of development of society in the South Caucasus during the late Bronze and early Iron Age. This monuments attributed to this culture clearly represent the development trends of main sectors of the economy in the 2nd -1st millennia BC.

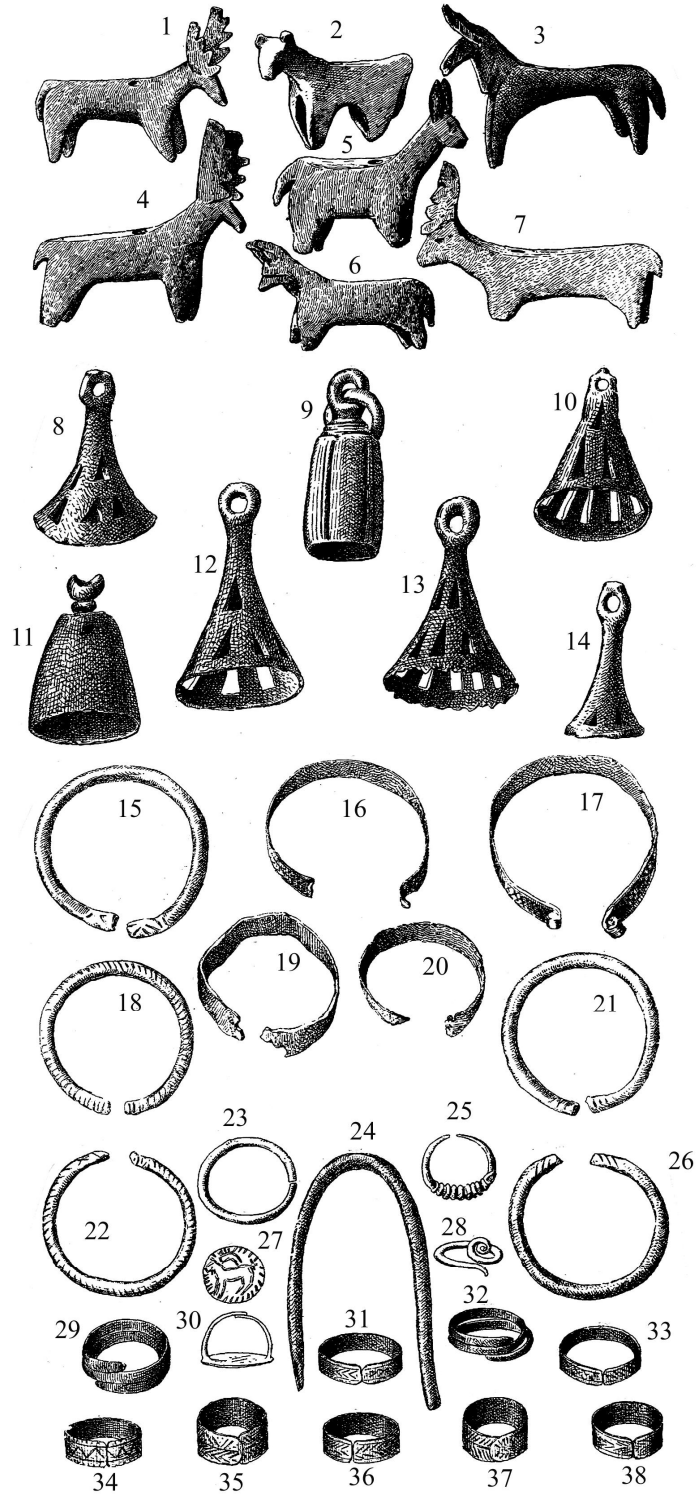
Şəkil 1. Daş qutu qəbirlər

Şəkil 2. Saxsı qablar

Şəkil 3. Silahlar

Şəkil 4. Fiqurlar və müxtəlif bəzək əşyaları